

# Med Harry Martinson och *Odysséen* i pannrummet på S/S Alma

av Jerker Blomqvist

Bland böckerna i min bokhylla står två antologier med svenska dikter om havet.<sup>1</sup> Tillammans innehåller de båda volymerna bortåt tvåhundra nummer. Att svenska poeter har kommit att utnyttja havet, dess storhet och de känslor det väcker som ämne för sina skapelser bör inte förvåna någon. Sverige är ett land med en lång kuststräcka, utanför kusten finns på flera ställen vidsträckta skärgårdar, transporter måste på många platser gå över vattnet, fiske bedrivs, fritidsbåtarna är talrika, och att bli sjöman är ett möjligt yrkesval. De flesta svenskar kommer på olika sätt i kontakt med havet och etablerar någon form av känslomässig relation till detta element.

Så också poeterna. Men när man läser igenom de båda antologierna, tränger sig det intrycket på, att de flesta svenska diktares upplevelse av havet har utgjorts av att de har stått på land och blickat ut över vattnet. Deras utsiktspunkt ligger normalt på fast mark; den är inte en båttoft, ett fartygsdäck, en sittbrunn eller en styrhytt. Att med egna händer hålla i en rorkult, en förtöjningstross eller en fartygsratt är dem främmande. Det finns dock undantag, och här ska vi se på ett sådant.

Om man, som klassiska filologer gärna gör, börjar söka efter antika allusioner och reminiscenser i de svenska havsdikterna, hittar man faktiskt en hel del; jag blev förvånad över att skörden var så riklig: namnet Odysseus eller *Odysséen* nämns flera gånger, Zefyren fläktar, sirensången ljuder, Thetis står som metonymi för havet. Men dessa reminiscenser påminner närmast om en sorts smycken som hängts på utanpå

---

1. *Havslyrik från ett halvsekel*. I urval av Lars Englund. Stockholm 1956; *Havet: en lyrikantologi*. Sammanställd av Ingvar Holm; med bilder av Gösta Werner. Höganäs 1988.

texten. De är konventionella prydnader, som genast faller i ögonen men inte är integrerade i dikten. De påverkar inte textens budskap.

Men det finns också exempel på att allusioner till antik litteratur blir mer än enbart grannlåt. Här följer den text som ska undersökas närmare. Jag ska försöka visa att en klassisk reminiscens i den kan ge nyckeln till en tolkning av dikten som helhet – eller en alternativ tolkning.

### *Hårda år*

Bättre tjäna dräng i underjorden  
än som eldare på S/S Alma.  
Vi var chartrade på apnötstraden,  
Salum River, känner ni den floden?  
Den går fram igenom heta saltträsk  
och är själv tre gånger saltare  
än det hav den giftigt ond går ut i  
vid en punkt strax nord om Guinea.

S/S Alma strävade den vägen  
sexton gånger mellan Dieppe och Kaolack.  
Sexton gånger välvde Kaolacks öknar  
sina ytterugnar över floden  
där vi själv vid innerugnar sletto.

Oss om misskund tiggde själva järnen  
när vi motströms i kompakta hettor  
övade vårt helvete i grunden.

Men vi stödde oss på starka njurar,

starka hjärtan och vårt hat till floden.  
Rakt mot strömmen tog vi S/S Alma.  
Att vi lever än är knappast sanning.  
Men vi har ett sätt att le mot andra  
spöklikt när de nämner apnötstraden.

Dikten *Hårda år* är författad av Harry Martinson och publicerades i andra upplagan av hans samling *Nomad* 1943.<sup>2</sup> Martinson blev, som bekant, en av de främsta svenska poeterna under 1900-talet. Han valdes in i Svenska Akademien 1949 och fick Nobelpriset i litteratur 1974.

Men vägen dit hade varit lång. Han hade arbetarklassbakgrund och var född i en avkrok i Blekinge 1904. När han var sex år dog hans far, och hans mor övergav Martin och hans syskon och emigrerade till Amerika. Barnen blev omhändertagna av det kommunala välfärdssystemet – som knappast förtjänar beteckningen “välfärd”. När han var sexton, rymde Martinson från detta, och de närmaste tio åren levde han ett vagabondliv i olika delar av världen. Under vissa, längre perioder var han anställd som besättningsman på lastfartyg, som lättmatros, kollämpare eller eldare. Den här dikten bygger på hans erfarenheter som just eldare. Resorna det talas om i dikten har gått mellan Dieppe i Normandie och Västafrika. Staden Kaolack, resornas sydliga vändpunkt, ligger i Senegal, ca 150 km sydost om Dakar. Det är en ocean- och flodhamn på Saloumflodens norra sida med omfattande export av jordnötter (“apnötter” hos Martinson) samt saltutvinning.<sup>3</sup>

En eldares arbetsplats är pannrummet på en koleldad ångare. Hans arbete består i att skyffla kol in i elden i ångpannan. Elden hettar upp vattnet i pannan och förvandlar det till ånga, ångan driver maskinen som får propellern att snurra och hålla fartyget i rörelse. Eldaren har alltså en väsentlig roll på fartyget, men i den hierarki som finns på ett skepp, liksom på andra arbetsplatser, befann sig eldaren på en av de lägre nivåerna. Han stod över en kollämpare, jungman eller köksbiträde men lägre än maskinister och fullbefarna matrosar – samt kocken, som är en viktig besättningsman på ett fartyg.

---

2. Harry Martinson, *Nomad*. Illustrerad av Torsten Billman. Stockholm 1943.

3. Dessa uppgifter om Kaolack kommer från engelskspråkiga Wikipedia.

Eldarens arbete var fysiskt prövande. En koleldad ångpanna kräver stora mängder kol, och kol är tungt. Kolet dammade, och dammet spred sig som stoft i hela utrymmet. Allt blev smutsigt, och luften kontaminerades. Många eldare drabbades av tuberkulos, bl.a. Martinson själv, eller andra lungsjukdomar. Pannrummet var också en het arbetsplats. Det kunde kännas behagligare än det öppna däckets under vintermånaderna när fartyget befann sig i Östersjön eller Nordatlanten. Men om man gick motströms på en flod i Afrika med 40 graders hetta – eller mer – därutanför, då fick pannrummet på S/S Alma oundvikligen ett tycke av *chambre séparée* i helvetet: vi “övade vårt helvete i grunden.”

Helvetet och dödsriket är med som jämförelseobjekt redan i början av dikten: “Bättre tjäna dräng i underjorden / än som eldare på S/S Alma.” Här finns en lätt igenkännbar referens till ett par rader i *Odysseen*, där det också är frågan om en jämförelse mellan tillvaron här på jorden och tillvaron i dödsriket. I elfte sången berättar Odysseus för fajakerna om sitt besök hos de döda i underjorden. Där hade han träffat en rad av sina hädangångna stridskamrater, bland dem Achilles, och när Odysseus frågade honom hur han har det, fick han till svar:

Sök ej att trösta mig över min död, du berömde Ulysses!  
Hellre jag ute på landet som dräng ville slita för daglön  
under en främling, som ingenting ärvt, och som hade det fattigt,  
än gå härnere som drott över hädansomnade alla.<sup>4</sup>

Anklangen är tydlig, och den blir ännu tydligare, när det visar sig att ångaren Almas resor till Senegal för att hämta jordnötter jämförelsevis med besök i helvetets dödsrike. Men Martinson överbjuder Achilles. Hellre dräng hos en fattiglapp på jorden än kung i underjorden, säger Achilles. Martinson säger: hellre dräng i underjorden än eldare på S/S Alma. Hos Martinson utfaller jämförelsen till underjordens fördel.

---

4. *Odysseen* 11.488–91, här i Erland Lagerlöfs översättning från 1908, tillgänglig på Litteraturbanken i Svenska Akademiens edition (<https://litteraturbanken.se/bibliotek?filter=Homeros>).

I den samtida svenska populärlitteraturen romantiserades gärna sjömannens tillvaro. Av livet ombord och i de avlägsna, exotiska hamnstäder som besöktes fick man där en helt annan bild än den som målas upp i *Hårda år*. Sånger och berättelser med sådant innehåll påverkade åtskilliga unga svenskar i deras yrkesval. De lockades, liksom Martinson själv, att lämna hemorten och pröva sin lycka till sjöss.

Martinson kände naturligtvis till detta slags litteratur, och han hade även själv försökt sig som författare inom genren. Under 1920-talet, före bokdebuten med *Spökskepp* 1929, publicerade han en hel del, såväl poesi som prosa, främst i dagstidningar och fackföreningspress.<sup>5</sup> Bland dessa texter finns också några dikter där Martinson tycks stämma in i populärlitteraturens lovprisande av sjömanslivet, t.ex. lyckodrommen *Lyckans ö*<sup>6</sup> och den idylliserande stämningsbilden *Morgonväkt vid Dover*.<sup>7</sup>

Men *Hårda år* romantiserar inte. Salträsken kring Saloumfloden har föga likhet med de kryddoftande kuster som andra skildringar lockade med; utsikten att få skyffla kol in i ångpannans helveteseld under långa dagar och nätter i alla väder på öppet hav var inte vad som ingett Martinson och hans generationskamrater deras förhoppningar om ett bättre liv till sjöss än det som deras svenska födelseorter kunde erbjuda. Dikten kan läsas som en motreplik mot detta slag av litteratur, ett stycke socialrealism som protest mot det utbredda romantiserandet. Flera av Martinsons dikter från 1920-talet har ett politiskt och samhällskritiskt budskap som går i denna riktning. Med *Hårda år* kan man jämföra en dikt från 1928 som heter just *Eldare*.<sup>8</sup> Här fördöms de usla levnads- och arbetsförhållanden ombord ("Sjuttio dygns preservakött. / Fuktig koj och dålig kol har gjort mig sjuk") och rederiets likgiltighet för de anställdas hälsotillstånd ("allt är assurerat – utom våra liv"), samtidigt som värdet av det egna arbetets resultat lyfts fram ("vi gör elva vackra knop").

---

5. Dessa texter saknas i de senare publicerade böckerna. Ett urval av dem finns tillgängligt i Litteraturbanken (<https://litteraturbanken.se/bibliotek?filter=Harry%20Martinson>). För en fullständig bibliografi över Martinsons publicerade texter se Carl-Otto von Sydow, *Harry Martinsons bibliografi I. På svenska tryckta texter*. Uppsala 2005 (Harry Martinson-sällskapets årsbok 2005).

6. Publicerad i fackföreningsorganet *Eldaren* nr 2, januari 1928.

7. Publicerad i *Eldaren* nr 5, maj 1928, samt med en något annorlunda text i *Konsumentbladet* 27 juni 1928.

8. Publicerad i den syndikalistiska veckotidningen *Arbetare-Kuriren* 19 maj 1928 och i juninumret av *Eldaren* samma år.

*Hårda år* kan till och med läsas som ett genmäle till en specifik, vida känd text där just en eldares liv hade romantiserats. *Hårda år* publicerades först 1943 i andra upplagan av *Nomad*; i originalupplagan av år 1931 hade dikten inte varit med. I mellantiden hade *Eldarevalsen*, författad och tonsatt av Evert Taube, publicerats och blivit populär. Den kom ut i tryck 1936 (text och noter),<sup>9</sup> och samtidigt utgavs en grammo-fonskiva med författaren/kompositörens insjungning av sången. Inom ett par månader hade ytterligare två insjungningar, med andra artister, utkommit.<sup>10</sup> Sångens popularitet växte snabbt och höll i sig. *Eldarevalsen* var under ett par decennier ett vanligt inslag i populärmusikers repertoar. Martinson har rimligen känt till den när han författade *Hårda år*.

Taube kunde liksom Martinson bygga på egen erfarenhet av sjömanslivet. Hans alter ego, jagpersonen i *Eldarevalsen*, har varit kollämpare och eldare och klagar över hårt slit, dålig mat, usel lön och inkompetenta rorgångare. Men det blir ingen protestsång av detta, utan besvärligheterna uppvägs – åtminstone till största delen – av att “chiefen var bra”, “och så fick vi en whiskey var fjortonde dag”, och i Valencia fanns en flicka som “var ovanligt rar”. De konkreta detaljerna får bilda en bakgrund till det spännande äventyr med lyckligt slut som sången mynnar ut i.

Kan Martinsons *Hårda år* tolkas som en motreplik till Taubes *Eldarevalsen*? Tolkad med den utgångspunkten blir dikten en protest mot populärlitteraturens verklighetsfrämmande framställningar av sjömanslivet. I stället lyfts de verkliga förhållandena fram. Eldarens arbete innebär hårt slit i trånga, outhärdligt heta pannrum så länge fartyget är på väg, och om eventuella förlustelser när hamnen anlöpts talar Martinson inte. Det blir socialrealism, liksom i bidragen till fackföreningspressen från 1920-talet.

Emellertid tror jag inte att termer som socialrealism och samhällskritik är tillräckliga för att fullständigt beskriva denna dikt, och jag menar att just referensen till *Odysséen* i de inledande raderna pekar på en annan tolkningsmöjlighet. *Hårda år* är en *Odyssé* i miniatyr, kan man hävda, en sjöfarares berättelse om en lång och prövande

---

9. Evert Taube, *Ultra marin*. Stockholm 1936. En tidigare publicering (i *Flickan i Havanna och ett par visor till*. Stockholm 1922) väckte inte samma uppmärksamhet.

10. Inspelningarna förtecknas i diskografin *Svensk populärmusik: visor, barnvisor, schlager, underhållningsmusik, jazz*. Sammanställt av SKAP, Föreningen Svenska populärauktörer. Stockholm 1968, s. 137.

resa, liksom Odysseus berättelse den där kvällen i det fajakiska kungapalatset. Hur Martinson hade uppfattat denna berättelse framgår av det företal som han på 1950-talet skrev till en revision av Erland Lagerlöfs översättning av *Odysseen* som då kom ut.<sup>11</sup> Det korta företalet lyfter fram två komponenter i *Odysseen*, dels humorn, som enligt Martinson alltid finns närvarande hos Odysseus, dels diktens egenskap av fantasiskapelse. Martinson kallar den "skepparsaga" och talar om "skepparens flödande fantasi".

Martinson inleder alltså sin dikt med en referens till en text som han själv beskriver som en skepparsaga med starka inslag av humor. Reverensen för Homeros verk i början av dikten bör uppfattas som en signal om att det som följer är av samma slag: allt som berättas är inte sant, allt ska inte tas på djupaste allvar. Vi bör kanske bli varnade redan av diktens titel. *Hårda år* heter det, och den frasen kan mycket väl vara ironiskt använd.<sup>12</sup> Överbjudandet av Homeros/Achilles blir då ett nytt indicium på att dikten ironiskt distanserar sig från den macho-värld där sjöäventyret utspelar sig och där skepparhistorien hör hemma. Dikten innehåller också exempel på sådana berättartekniska knep som kan användas för att ge trovärdighet åt en lögnhistoria: de exotiska geografiska namnen, de bedrägligt precisa platsangivelserna. Skepparhistoriens tendens till överdrifter finns där också: slaggjärnen som tigger eldarna om medlidande, S/S Almas sexton gånger upprepade besök i dödsriket — Odysseus, liksom Aeneas eller Dante, var där bara en gång. Och mitt i allt detta dyker det upp en kommentar – säkert också ironisk – till sanningshalten i historien: "att vi lever än är knappast sant." Men man klarar sig, som skrävlande sjömän alltid gör, i det här fallet med hjälp av förträffliga inre organ: "starka njurar, starka hjärtan".<sup>13</sup> Skepparhistorien får som sig bör ett lyckligt slut.

- 
11. *Homeros' Odysse'*. Från grekiskan av Erland Lagerlöf; med företal av Harry Martinson. Lund 1957.
  12. Som t.ex. i refrängraden "Det var hårda år för gossarna som slogs och tog ett glas" i Povel Ramels parodierande *Balladen om Eugen Cork*. Texten finns tillgänglig på Povel Ramel-sällskapets hemsida: <https://www.povelramelsallskapet.se/index.php?action=m2&id=1&tema1=OmSallskapet&tema2=TexterBalladenOmEugenCork>.
  13. "Njurar och hjärtan" kan i Bibeln beteckna det essentiella i en människas personlighet, hennes innersta väsen (*Uppenbarelseboken* 2.23 "jag är den som rannsakar njurar och hjärtan", *Psaltaren* 7.19, 26.2, *Jeremias* 11.20, 17.10, 20.12). "Rannsaka hjärtan och njurar" har varit en stående fras i normal svenska. Bibeln kan ha påverkat Martinsons ordval, men i detta sammanhang är främst de båda organens fysiologiska funktioner aktuella.

Upplevelserna sätter dock sina spår. Minnena framkallar ett "spöklikt" leende när apnötstraden kommer på tal. Vi kan misstänka att man också ler på ett särskilt sätt när man möter kompisen som var med — liksom den ene auguren log mot den andre.

När vi lyssnar till eldarens berättelse om de hårda år han har upplevt, befinner vi oss i ungefär samma situation som kung Alkinoos och hans hov på Scheria. Liksom fajakerna den kvällen lyssnade när Odysseus berättade för dem om sitt besök i underjorden, kan vi föreställa oss själva som lyssnare till skildringen av de sexton resorna till Kaolack. Efter att han skyfflat in tonvis av kol i ångpannans helveteseld har eldarens skuldror och överkropp blivit muskulösa. I det avseendet liknar han Odysseus, som var axelbredare än hans mera aristokratiskt byggda stridskamrater.<sup>14</sup> Men i övrigt liknar de inte varandra till det yttre. Ingen Athena har gjutit skönhet och behag över eldaren, som hon gjorde med Odysseus före hans möte med fajakerna.<sup>15</sup> Istället har hans ansikte kvar spåren av hårt arbete och genomlidna prövningar. Hans händer är fårade, valkiga och hårda; i deras veck har ingrott koldamm tecknat outplånliga svarta linjer.

Men han vet hur man berättar en god historia, och vi vet att allt han säger inte är bokstavligen sant. Ironin finns där, inriktad på *Eldarevalsen* och populärlitteraturens lättsinniga umgänge med verkligheten.

*In summa:* Inledningsvis konstaterade jag att de svenska poeter som skapat poesi om havet i allmänhet haft föga eller ingen personlig erfarenhet av livet till sjöss. Harry Martinson är ett av undantagen. Vidare hävdade jag att de referenser till antik litteratur och mytologi som man finner i de svenska havsdikterna i allmänhet fungerar bara som löst påhängda prydnader. Om det förslag som har framförts här träffar rätt, fungerar den inledande referensen till *Odysseen* i *Hårda år* på ett helt annat sätt, och den är väsentlig för tolkningen av dikten som helhet.

---

14. *Iliaden* 3.193–94 "Ej han med huvudet räcker så högt som Atrid Agamemnon, / men han sig axelbredare ter och större kring bröstet."

15. *Odysseen* 6.229–35 "... gjorde mer fyllig och reslig hans växt Zeusdottern Athene, / medan hon lät ifrån hjässan hans hår i de skönaste lockar / nedersvalla så rikt som hyacinthernas blommor / ... / så nu hon övergöt med behag hans huvud och skuldror."



